Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով

ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

1877

755 1902
Z-87

1563

513

2011

Հրատարակութիւն «Լումայ» հանդէսի

755
Հ-87

720
ԶԶ-30

ԳԱՐԵԳԻՆ Վ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

1003
11292

ՀԱՅԿ. ՍՍՀ ՊԵՏ. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Գос. Публичная Библиотека С.С.Р.А.
7/II 1922
Ал. Мясникяна
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

ԹԻՖԼԻՍ
Տպարան Տ. Մ. Ռօտինեանցի
1902

ſ8-9

38841-Կ. Հ.

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 24 Апрѣля 1902 г.

2177 6-60

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹԻՒՆ ՍՐՈՒԵՍԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ.

(Լեւոն Գ-ի պատկերի առթիւ)

Մանրանկարչութիւնը (Miniaturmalerei) քրիստոնէական եկեղեցու արուեստի մի ճիւղն է, որ հեթանոսութիւնից ծագելով ինքնուրոյն կատարելութեան է հասել։ Հռովմայեցիների մէջ սովորութիւն էր քարձրաստիճան անձանց ոսկեզիր, ծիրանեզարդ մագաղաթի մատեաններ նուիրել, այսպէս երբ Մաքսիմինը դպրոց սկսեց լաճախել, իւր ազգական մի տիկնոջ կողմից ընծայ ստացաւ ոսկեզիր և զարդարուած Հոմերոսը։ Մանկավարժական մի մեթոդ էր այդ, երեխաներին գրքի բովանդակութեամբ աւելի հետաքրքրելու։

Քրիստոնէութիւնն ևս իւրացնելով այս արուեստը՝ նպատակ է ունեցել մասամբ ս. Գիրքը վայելուչ կերպով զարդարելու և մասամբ բովանդակութիւնը ընթերցողներին մատչելի անելու։ սակայն առաջին հանգամանքը միշտ գերակշռող նշանակութիւն է ունեցել, ուստի և քրիստոնէութեան սիրելի արուեստներից մէկը դարձել։ Քրիստոնէական մանրանկարչութեան ամենահին լիշատակարանները ծագել են Գ. դարում, ինչպէս 354 թ. գրուած օրացոյցը և Վիեննայի կայսերական մատենադարանի ծննդոց գիրքը 48 պատկերով։ Երկուսն էլ հրատարակել է Գրացի համալսարանի ուսուցչապետ Ստրիգովսկի (Strzygowski), այն գիտնականը, որ մի լատուկ մենագրութիւն է գրել Մայր Աթոռի մատենադարանի փղոսկրեայ աւետարանի և ընդհանրապէս հայոց մանրանկարչութեան մասին։ Այնուհետև իրենց հնութեամբ և արուեստով նշանաւոր են Կոտոնի Աստուածաշունչը, Վատիկանում գտնուած Ցեսուի գրքի փաթեթը, Բաբուլայի աւետարանը 7 մեծ պատկերով և ուրիշ մանրագարդերով, Codex Rossanensis Գեբհարտի և Հարնակի հրատարակութեամբ, որ պատկերների բազմազանութեամբ ամենից հարուստն է։ Ցիշեալ ձեռագրերը բոլորն էլ Ե.—Զ. դարու գործ են համարում, Բաբուլայինը ասորական, իսկ Codex Rossanensis-ը եգիպտական ծագումով։ Սոցա վերայ պէտք է աւելացնել նաև Մայր Աթոռի փղոսկրեայ աւետարանի մի քանի մանրանկարները, որ ըստ Ստրիգովսկու ասորական ծագումն ունին և Ե.—Զ. դարու արդիւնք են։

Բայց քրիստոնէական մանրանկարչութիւնը, բարձրագոյն կատարելութեան է հասել Բիւզանդիայում Թ.—ԺԱ. դարում, երբ հայկական (մակեդոնական) հարստութիւնն էր իշխում։ Այս հարստութեան ժամանակ ոչ մի միայն բիւզանդական պետութիւնը վերակենդանացաւ քաղաքականապէս, այլ և դիտութիւնը, գրականութիւնն ու արուեստը հասաւ կատարելագոյն զարգացման. կայսրներից շատերը հովանաւորում էին դիտութիւնն ու արուեստը, իսկ ոմանք էլ անձամբ մասնակցում նորա զարգացմանը. Կոստանդին Զ. ծիրանածին նկարիչ էր և ոսկերիչ։ Սակայն արուեստներից ամենից աւելի մեծ ուշադրութեան արժանանում է մանրանկարչութիւնը։ Փարիզի ազգային մատենադարանում պահուած սաղմոսարանը (№ 139) իւր մանրանկարներով, Կոնդակովի կարծիքով, բիւզանդական արուեստի կատարելութիւնն է ներկայացնում, որ Ժ. դարու գործ է։ Սակայն անուանի հնագէտ արուեստագէտներից ոմանք, ինչպէս Կրաուզէ, Դ. դարու բնագիրների ընդօրինակութիւն են համարում այս սաղմոսարանի նկարները։

Իսկապէս մեր նիւթից դուրս էր կանգ առնել մանրանկարչութեան պատմութեան վերայ, մեր նպատակն էր ընթերցողին գաղափար տալ այս արուեստի ծագման մասին, որ ոչ պակաս կատարելութեան է հասել նաև Հայոց մէջ։ Հայերը դրացի լինելով Բիւզանդացիներին, իւրացրել են նրանց քաղաքակրթութեան այլ և այլ կողմերը, ի միջի այլոց և մանրանկարչութեան արուեստը։ Տարաբաղդաբար արուեստի այս ճիւղը համարեա terra incognita է մնացել հայ բանասէրների համար այն հասկանալի պատճառով, որ մեծ ծախս է պահանջում այդ արուեստի մնացորդների նոյնատիպ, գունաւոր հրատարակութիւնը։ Սակայն այդ մի անհրաժեշտ գործ է, որ չպէտք է վրիպէ հայ ժողովրդի հոգևոր քաղաքակրթական կեանքի, դիտութեան և արուեստի վերակենդանութեան և բարգաւաճման բարեկամ մեծատունների աչքից։ Հայ ժողովրդի և նորա եկեղեցու մէջ թմրել է այժմ նախնեաց ստեղծագործող ոգին, սակայն նորից վերակենդանացնել կարելի է այն, եթէ հին արուեստը ուսումնասիրենք, մատչելի դարձնենք կրթուած հասարակութեան և հետևենք եկեղեցիների շինութեան կամ վերանորոգութեան ժամանակ։ Մեր եկեղեցու ինքնուրոյնութիւնն ու անկախութիւնը պէտք է արտայայտուի նաև իւր ճարտարապետութեան և ընդհանրապէս արուեստի մէջ։

Ե՞րբ է սկսուած մանրանկարչութիւնը Հայոց մէջ. դժուար է դրական պատասխան տալ։ Մեր ձեռքը Ե.—Ը. դարու ձեռագրեր չեն հասել, որպէս զի ըստ այնմ դատել կարողանալինք. վերջերս միայն «Հանդէս Ամսօրեայի»-ում (1901 թ. փետր.) Ս. Ե. Խ. հաստատում էր, որ Երուսաղեմի մատենադարանի ձեռագրներից մէկը Է. դարու գործ է, *) բայց

*) Ձեռագրի լիշատակարանը հետևեալն է. «Հյց. թուա-

տարաբաղդաբար յօդուածագիրը տեղեկութիւն չէ տալիս, մանրանկարներ կան ձեռագրի մէջ, թէ ոչ։ Լազարեան ճեմարանի աւետարանը, որ Հայոց հնագոյն ձեռագրներից մէկն է՝ 887 թ. գրուած, մանրանկար չունի։ Իսկ Ժ. դարու մեր տեսած ձեռագրերի մանրանկարները թէ դաւառներում և թէ Մայր Աթոռի մատենադարանում, մեծ մասով կոպիտ են և զուրկ գեղարուեստական նշանակութիւնից, բացառութեամբ փղոսկրեայ աւետարանի, որը հնագոյն ասորական ծագում ունեցող պատկերներից զատ՝ բաւական ճաշակով մանրազարդեր ևս ունի, անչուշտ հայ գրչի գործ։ Այս հանգամանքներն ի նկատի ունենալով, կարծես ճշգրտում է ուսուցչապետ Ստչիպովսկու այն կարծիքը, թէ Հայաստանում մինչև ԺԱ. դարը մանրանկարչական արուեստը չէ զարգացել։

Սակայն դժուար է առանց այլ և այլութեան համակերպուիլ այս կարծեաց հետ։ Զ. դարից սկսած Հայերը ամենասերտ յարաբերութիւն ունէին բիւզանդացիների հետ մինչև Արաբացիների կատարեալ տիրապետութիւնը. բիւզանդական քաղաքակրթութեան ազդեցութեան լաւագոյն ապացոյցը կարող է Զուարթնոց եկեղեցու բիւզանդական ոճով շինութիւնը համարուել։ Տ. Խաչիկ վարդապետի շնորհիւ աւերակների տակից հանուած քանդակներն ու զարդարանքների, սիւների մնացորդներն ու խոյակները ցոյց են տալիս, որ այդ եկեղեցին համբակների ձեռքով չէ կառուցուած, այլ արուեստի մասին հասկացողութիւն և ճաշակ ունեցող անձանց ձեռքով։ Է. դարում է շինուած նոյնպէս Թալինի մեծ եկեղեցին. նոյն դարում նաև Հռիփսիմեանց գողտրիկ տաճարը Կոմիտաս կաթողիկոսի ձեռքով։ Կարելի է ենթադրել, որ Հայերը Բիւզանդական ճարտարապետութիւնն ու քանդակագործութիւնը, նոյն իսկ մոզայիկի արուեստը *) իւրացնելուց յետոյ՝ միանգամայն անծանօթ մնային մանրանկարչական արուեստի հետ։ Բացատրել այս հանգամանքը պատկերամարտների չարժամանը, որոնց համակիր էր հայ կուսակցութիւնը Բիւզանդիայում, դժուար է։ Աւելի հաւանական է, որ այդպիսի ձեռագրերը ոչնչացել են, ինչպէս ոչնչացել են և այժմ չատ հազուագիւտ են Բագրատունեաց շրջանի ձեռագրերը։ Ժ. դարից մնացած մի երկու ձեռագրի կոպիտ մանրանկարչութիւնը մեզ համար համոզեցուցիչ ապացոյց չէ, որ մինչև այդ ժամանակ Հայաստանում այդ արուեստը չէ ծաղկել։ Այս առարկութիւնը մէջ բերելով, չենք կամենում պնդել, թէ մանրանկարչութիւնը Հայոց մէջ անպատճառ աւելի վաղ է սկսուել և զարգացման հասել։ դրական կարծիք յայտնելու համար հարկաւոր են աւելի փաստեր, քան ունինք մինչև այժմ։

կան ԹԱ.։ ՁՌԲ.։ գրեցաւ լԱՀի յաւուրս Մուշեղի։ Գրիգոր երէցէ։»

*) Զուարթնոց եկեղեցու աւերակների մէջ գտնուած։

Սակայն ԺԱ. դարու կէսերից արդէն ընտիր մանրանկարներ ունինք, թէև տարաբաղդաբար ոչ բազմաթիւ։ Մայր Աթոռի մատենադարանի ձեռագրերից մէկը՝ որ գրուած է 1066 թ. բիւզանդական արուեստի կատարելութեամբ մանրանկարներ ունի, տարաբաղդաբար մի քանիսը պղպջուած կամ տգիտութեամբ պոկուած։ Այս աւետարանը սեպհականութիւն է եղել Ներսէս Շնորհալու, Գրիգոր տղայի և Համամիկլայի ուրիշ հայրապետներին և իր յատուկ պատմութիւնն ունի, որի մասին յուսով ենք, առիթ կունենանք մի անգամ գրելու։ Գուցէ ԺԱ. դարու գործ լինի Գրիգորիս կաթուղիկոսի սեպհականութիւն եղած Գրիգոր աստուածաբանի ճառերի ժողովածուն, ընտիր

միջին երկաթագրով և մանրազարդերով, ենթադրութեամբ ենք ասում, որովհետև հաստատուն թուական չունի ձեռագիրը, այլ մի քանի տեղ յիշւում է ստացողի՝ «Գրիգորէս» կաթողիկոսի անունը։ Կան և առանց յիշատակարանի ձեռագրեր Ժ.—ԺԱ. դարու, բայց այդպիսիները ի նկատի չունինք։ Մեծն Հայաստանի հնագոյն ձեռագրերը շատ սակաւաթիւ են, որոնց մէջ պէտք է յիշել Խաչենոյ Վախթանգ թագաւորի և նորա թագուհու Խորիշահի աւետարանը, Թարգմանչաց վանքի աւետարանը, Սպարապետների մեծ իշխաններից մէկի աւետարանը, ամենքն էլ թանգագին և կարևոր մանրանկարչական արուեստի պատմութեան ուսումնասիրութեան համար։

Մանրանկարչական արուեստի և հայ գրչութեան ծաղկման ոսկեդարը պիտի համարել ԺԲ. դարու վերջերից մինչև

ԺԳ. սկիզբը։ Լևոն Բ-ի Հեթում Ա. ի, Լևոն Գ-ի և նորա որդի Հեթում Բ-ի ժամանակ Կիլիկիայում ծաղկում է մի այնպիսի գրչութիւն ու արուեստ, որ մրցել կարող էր ժամանակակից բոլոր ազգերի նոյն կարգի արուեստների հետ։ Հայերը սերտ յարաբերութիւն ունէին ոչ միայն Խաչակիրների, այլ և Բիւզանդացիների հետ։ Հայոց թագաւորներն ու թագաւորազուները ոչ միայն արուեստի և գիտութեան հովանաւոր էին հանդիսանում, այլ և իրենք անձամբ մասնակցում են ժամանակի գիտութեան և արուեստի զարգացման։ Այս ժամանակին են վերաբերում մեր գրչագրերի ամենից ազնիւ տեսակները։ Հայ թագաւորներն ու իշխանները, կաթողիկոսներն ու եպիսկոպոսները բարեպաշտական զգացմունքից դրդուած մեծածախս ձեռագրեր են պատրաստել տալիս՝ այս կամ այն վանքին կամ անձնաւորութեան նուիրելու կամ անձնական գործածութեան համար։ Չյիշելով Պետրոս գետադարձի, Խաչենոյ Վախթանգ թագաւորի և այլոց սեպհականութիւն եղած ձեռագրերը, Թուբինեանց շրջանի լաւագոյն արտադրութիւններն են Ներսէս Լամբրոնացու նարեկը՝ սքանչելի փոքր երկաթագրով և մանրանկարներով զարդարուած, Յակոբ Կլայեցի կաթողիկոսի Աստուածաշունչը ստացողի պատկերով, Լևոն Գ-ի գեղահրաշ ճաշոցը, Հեթում Բ-ի և Կեռայի Նշեցու Աստուածաշունչները, Յովհաննէս Երզնկացու ընտիր գրչութեամբ և մանրանկարներով ու ծաղկագրերով, Վարդան պատմագրի աւետարանը, Յովհաննէս արքայեղբօր պատրաստած ձեռագրերը՝ զարմանալի մանրանկարներով զարդարուած, որոնք Մայր Աթոռի մատենադարանի զարդն են կազմում և հայ գրչութեան ու արուեստի լաւագոյն արտադրութիւնները։ Կիլիկիայի վանքերից սկսուած շարժումը անցնում է մեծն Հայաստան՝ Երզնկայից մինչև Տաթև, ուր ոչ պակաս կատարելութեամբ ձեռագրեր կան գրուած։

Այնուհետև առժամանակեայ թմրութիւնից յետոյ ԺԶ. դարու վերջերից հայ գրչութիւնն ու մանրանկարչութիւնը նորից վերակենդանանում է Էջմիածնի կաթողիկոսների շնորհիւ։ Ղազար և Նահապետ կաթողիկոսների անունները հայ արուեստի պատմութեան մէջ շատ պատուաւոր տեղ պիտի գրաւեն։ Այս վերջին շրջանի արուեստը աւելի արևելեան պարսկական բնաւորութիւն ունի։ Մի առանձին գլուխ կարող է կազմել եւրոպական ազդեցութեան ենթարկուած մանրանկարչութիւնը, գլխաւորապէս լեհահայոց մէջ։ Առանց գրքերի, յիշողութիւնից գրուած այս մի քանի թռուցիկ նկատողութիւններով մեր նպատակն էր ընթերցողի առաջ դնել այն ընդարձակ ասպարէզը, որ կարօտ է ուսումնասիրութեան և որի հետ կապուած է մեր նախնեաց փառքն ու եկեղեցու գիտակցական յառաջադիմութիւնը։ Մայր Աթոռից պէտք է սպասել հոգևոր կեանքի և քաղաքակրթութեան այս նոր արշալոյսը, եթէ հայ ժողովուրդը իր սիրով ոռոգել կամենայ այն անդաստանը, որը

ունակութիւն ունի այդ մաքով պատշաճ լինելու։

Հետաքրքրական է և կարևոր նշանակութիւն ունի այն հանգամանքը, որ մանրանկարչութեան սովորական մոտիւներից զատ, որ ս. գրքի բովանդակութեան են վերաբերում, երբեմն հանդիպում ենք պատմական անձնաւորութեանց կամ եղելութեանց պատկերների։ Մայր Աթոռի մատենադարանում պատմագրերի (Խորենացու և այլոց) մի ժողովածու կայ, եթէ չեմ սխալւում ԺԶ. դարու գործ, զարդարուած բովանդակութեան համեմատ պատկերներով։ Սակայն պատմական անձնաւորութեանց պատկերներ ունինք աւելի վաղ ժամանակներից. Գրիգոր Նարեկացու պատկերն ունինք Լամբրոնացու նարեկի մէջ, Ներսէս Շնորհալու պատկերն ունինք մի ժամագրքի մէջ, որի թուականն ու գրիչը չեմ յիշում։ Հանգուցեալ Ալիշանը իր Սիսուանի մէջ զետեղել է Լեւոն Դ-ի պատկերը (եր. 481) ժամանակակից նկարիչ Սարգիս Պիծակի գործ, իսկ եր. 235 նոյն իսկ նկարչի՝ Սարգիս Պիծակի պատկերը։ Սակայն հաղուագիւտ չեն պատմական անձնաւորութեանց նկարները մեր գրչագրերի մէջ. մեզ յայտնի են թագաւորներից Հեթումի, Յակոբ Կլայեցու, Ստեփ Նշեցու, Եղիազար և Նահապետ կաթողիկոսների պատկերները, բոլորն էլ ժամանակակից նկարիչների գործ։ Այդպիսի թւին է պատկանում և ներկայ պատկերը, որ Լեւոն Գ. ինն է, ինչպէս ընթերցողը համոզուել կարող է հետևեալ տողերից։

Մագաղաթեայ սոյն երկթերթը առնուած է մի գրչեայ աւետարանից, որի մասին առաջին անգամ տեղեկութիւն է տուել Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալեան իւր Ճանապարհորդութեան Բ. մասի մէջ, եր 457։ Ձեռագիրը այժմ էլ գտնւում է Ն. Նախիջեւանի Լուսաւորիչ եկեղեցու պահարանում։ Ինձ յայտնի չէ, թէ երբ, ում ձեռքով են պոկուած այս թերթերը և Մայր Աթոռ բերուած։ Այս թանգագին պատառիկը այժմ սրբութեամբ պահպանւում է Մայր Աթոռի եկեղեցական թանգարանում, բայց ցանկալի էր ամբողջ ձեռագիրը Մայր Աթոռ փոխադրել և պոկուած պատառիկը նորից հաստատել իւր սկզբնական տեղում։

Պատկերի խորանի տակ աջ և ձախ կողմից, ինչպէս ընթերցողն անձամբ ստուգել կարող է, գրուած է «ԼԵՒՈՆ ՈՐԴԻ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԻ»։ Իսկ միւս երեսում հետևեալ ձօնն է գրուած ոսկեգոյն գրերով տող առ տող,

Տն Կոստանդեա կաթողիկոսի
Ջաւետարանս այս ըղձալի
Որդոյ Հեթում թագաւորի
Առ ի նշան արքաութե գատել
Ըստ հաւատոյ դաւանութե
Որ յուղղափառացն եղեալ սահման
Ի յիշատակ իւր յաւիտեան։

Հեթումի որդի Լեւոնը ուրիշ ոչ ոք լինել չէ կարող,

բայց եթէ Լեւոն Գ., Ռուբինեանց շրջանի ամենահամակրելի իշխաններից մէկը, որի ժամանակ գրչութիւնն ու արուեստը մեծ կատարելութեան հասաւ։ Նորա ճաշոցը, որ գտնւում է Մայր Աթոռի մատենադարանում, ցոյց է մանրանկարչական արուեստի ամենից աղնիւ երեւոյթը պէտք է համարել Հայոց մէջ։ Հեթում առաջինն էր միայն, որ Լեւոն անունով որդի ունէր, որը գերի ընկաւ Եգիպտոսի Սուլթանի ձեռքը և ազատուելուց յետոյ արքայական գահը բարձրացաւ նոյն իսկ հօր կենդանութեան ժամանակ։ Լեւոն Գ. թէև Հեթում Բ-ի յաջորդն է, բայց ոչ որդին. Հեթում Բ. կուսակրօն էր և իրեն ժառանգ նշանակեց իւր եղբօրորդի Լեւոնին։ Բացի դորանից Կոստանդին՝ ըստ վկայութեան Վարդան պատմչի՝ Հեթումի որդոց՝ Լեւոնի և Թորոսի դաստիարակն էր և ապրեց մինչև Թորոսի մահը և Լեւոնի գերութիւնը, որ շատ ծանր տպաւորութիւն թողեց ծերունի հայրապետի վրայ։ Աւետարանի վերոյիշեալ ոսկեգիր յիշատակարանն էլ, ինչպէս ընթերցողը տեսաւ, նոյնն է հաստատում։ Ըստ Ալիշանի *) Կոստանդին կաթողիկոսը բազմաթիւ աւետարաններ է գրել վանքերին և եկեղեցիներին, ինչպէս նաև իր սան արքայազուններին նուիրելու համար։ Այդ ձեռագիրներից մէկն է Ն. Նախիջեւանի Լուսաւորիչ եկեղեցու աւետարանը, որից առնուած է սոյն պատկերը։ Աւետարանը գրուած է Լեւոնի գերութիւնից և Կոստանդին կաթողիկոսի մահից՝ այսինքն 1268-ից՝ **) առաջ։ Անհրաժեշտ էր անշուշտ մանրամասն նկարագրել մանրանկարի մեծութիւնը, գոյներն ու գեղարուեստական արժէքը, բայց առանց բնագրի անկարելի էր այդ։

---

*) Սիսուան եր. 519
**) Ջամչեան II եր. 268

... ԳՐԱԴԱՐԱՆ ... ՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

1877

0011021

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL 0011021